

LITERAIRE OMWENTELINGEN? Over de ontwikkeling van Foucaults literaturopvatting*

Aukje van Rooden

Net als zovele naoorlogse Franse intellectuelen lijkt ook Michel Foucault (1926-1984) moeilijk onder één noemer te vangen. Zijn oeuvre behelst een opvallende verscheidenheid aan werken, waarvan de onderwerpen zich situeren op het snijvlak van de filosofie, de geschiedenis en de wetenschap. Veelvuldige accentverschuivingen en zelfs enkele radicale kenteringen in de ontwikkeling van Foucaults oeuvre versterken bovendien deze inhoudelijke verscheidenheid. In dit heterogene gedachtegoed neemt de literatuur een prominente plaats in. Hoewel literaire teksten voor Foucault niet zozeer een studieobject *sui generis* vormen, zijn zij wel een stelselmatige inspiratie voor en illustratie van zijn denken. Deze rol van de literatuur in Foucaults denken zal ik analyseren aan de hand van de vele essays die Foucault door de jaren heen aan verschillende literaire auteurs heeft gewijd. Het ligt voor de hand dat de genoemde verschuivingen en kenteringen de wijze waarop Foucault een beroep doet op de literatuur inhoudelijk sterk hebben beïnvloed. Zijn literaturopvatting kan daarom het beste volgens haar chronologische ontwikkeling worden onderzocht. Daarbij zal ik me baseren op de doorgaans gehanteerde indeling in vier fasen zoals deze door Hubert Dreyfus en Paul Rabinow (1983) is gemaakt, te weten een eerste, fenomenologische fase (1954-1963), een tweede, archeologische fase (1964-1969), een derde, genealogische fase (1970-1982) en ten slotte een vierde, esthetische fase (1983-1984). Uit de komende analyse zal evenwel blijken dat de fasen slechts een ontwikkeling op een oppervlakkig niveau betreffen. Bij nadere beschouwing blijkt namelijk dat ik, ondanks de duidelijke kenteringen in Foucaults literaturopvatting, desalniettemin een duidelijke onderliggende constante kan aanduiden, een constante die de door Foucault met veel overtuiging verkondigde veranderingen in diens opvattingen misschien wel tot schijnbewegingen reduceert.

Fenomenologie

Naast vele literaire kritieken en een werk over Raymond Roussel, publiceerde de vroege Foucault met name historische studies over het fenomeen 'waanzin', waaronder *Maladie mentale et personnalité* (1954) en *Folie et déraison: Histoire de la folie à l'âge classique* (1961). Het is niet voor niets dat de wegen van beide thema's, dat van de literatuur en dat van de waanzin, in deze periode parallel lopen en elkaar zelfs kruisen in de persoon van Roussel. Zowel de literatuur als

de waanzin kunnen volgens de vroege Foucault namelijk worden opgevat als een zogenaamd 'contra-discours', een discours dat de gevestigde wetten der logica en productiviteit ontkent en daarmee de totaliteit van de rede doorbreekt. In zijn fenomenologische teksten gaat Foucault op zoek naar een authenticiteit, naar een oorspronkelijke verbintenis met het bestaan, die zich achter het waargenomene en het door de wetenschap beschrevene ophoudt. De waanzin biedt, zo blijkt uit zijn op Binswanger geïnspireerde interpretaties van psychopathologische verschijnselen, het vermogen om tot deze verborgen laag door te dringen. Ook de literatuur is in staat deze tot uitdrukking te brengen, juist omdat zij net als de waanzin in staat is met haar contra-discursieve kracht de conceptuele betekenislaag te doorbreken. De waanzin en de literatuur gaan zodoende terug naar een uitdrukkingsvorm die prediscursief en non-conceptueel is, waardoor een transparante weergave mogelijk is van de dingen in hun oorspronkelijkheid, die door de bemiddeling van de alledaagse taal verloren was gegaan. De transparantie is bij de waanzin gelegen in de afwezigheid, en bij de literatuur in de leegte van de betekenaars. Wanneer de woorden immers niet al hun gangbare maatschappelijke betekenis met zich meebrengen, maar daarentegen transparant zijn, verschaffen zij zicht op de onbemiddelde werkelijkheid zelf.

Roussel is een auteur die dit contra-discours naar Foucaults mening goed tot uitdrukking wist te brengen en iemand voor wie hij bijgevolg ook veel bewondering had. In 'Le seuil et la clef' (1962) behandelt Foucault het postuum verschenen *Comment j'ai écrit certain de mes livres* van Roussel, waarbij hij, zoals de titel al doet vermoeden, op zoek gaat naar de sleutel die toegang verschaft tot datgene wat achter de drempel van Roussels werk schuilgaat. Hoewel Roussel deze sleutel in diens laatste werk in eerste instantie zelf lijkt aan te reiken, moet hij volgens Foucault toch niet zozeer in de inhoud ervan gezocht worden, maar veeleer in de vorm van Roussels werk in het algemeen. Deze zou het werk in staat stellen in aanraking te komen met 'het bestaan der dingen' en wordt door Foucault zelfs 'het neutrale discours van de dingen zelf' genoemd, een discours dat het bestaan der dingen op een volledig transparante wijze zou blootleggen:

Dit labyrint van woorden, geconstrueerd volgens een ontoegankelijke architectuur en enkel onderworpen aan zijn eigen spel [...] is het neutrale discours van de dingen zelf, ontdaan van medeplichtigheid of van elke vorm van sentimentele verwantschap, alsof het volledig geabsorbeerd is door het uitwendige. Uitgespreid over een wereld van mogelijke vormen die er een leegte in creëren, staat deze taal, meer dan elke andere, dichtbij het bestaan der dingen. En precies daar is men nabij dat wat werkelijk 'geheim' is in de taal van Roussel.¹

De literaire taal biedt niet alleen een direct contact met het bestaan der dingen, maar staat, zo blijkt onder andere uit een essay over Hölderlin, ook in een

bepaalde verhouding tot de waanzin, en wel vanwege hun beider contra-discursieve karakter. In dit essay, getiteld 'Le "non" du père' (1962), zet Foucault uiteen dat dit contra-discursieve karakter zijn oorsprong vindt in het 'nee' van de vader, waarbij we deze vader op een lacaniaanse manier moeten opvatten als degene die het kind inleidt in de wereld van de discursieve taal. De afwezigheid van de vader in het geval van Hölderlin wijst op een leegte van de betekenaars, op woorden die nergens naar verwijzen en daardoor een tegendeel vormen van de discursieve kracht van het alledaagse discours. Maar ondanks de overeenkomst tussen de literatuur en de waanzin, meent Foucault dat de literatuur niet de taal van de waanzin als zodanig kan spreken. Een literair werk zou volgens Foucault namelijk pas werkelijk in staat zijn om dezelfde non-discursieve taal te spreken als de waanzin, op het moment waarop het zwijgt en er bijgevolg geen sprake meer kan zijn van een werk. De conclusie die Foucault in zijn essay trekt over de relatie die het literaire werk kan innemen ten opzichte van de waanzin luidt dan ook: "Ook al kunnen beide, dankzij de gelijkkluidende inhoud, naar elkaar verwijzen en expliciet allerlei dingen overnemen, toch zijn beide vertogen in hoge mate onverenigbaar."²

Archeologie

Op basis van openlijke kritiek van Jacques Derrida en onder invloed van de algehele denkwijze van begin jaren zestig, waarvan Derrida's kritiek overigens ook een illustratie was, verwerpt Foucault geleidelijk aan de fenomenologische aspecten van zijn denken. Derrida's kritiek op Foucaults vroege opvattingen betreft met name diens conceptie van 'pure waanzin'. Hij wijst erop dat pure waanzin, als het absoluut andere dat volledig buiten het domein van de rede ligt, principieel onkenbaar en onuitdrukbaar is. Het is dan ook onmogelijk om haar in een historisch verband te analyseren, zoals Foucault in zijn eerste werken doet. Hoewel Foucault de uitdrukking van deze pure waanzin in de taal wel degelijk problematiseert, veronderstelt hij inderdaad wel de mogelijkheid van een volledig begrip van dat wat slechts beperkt uitgedrukt kan worden. Het bestaan van een dieperliggende, prediscursieve waanzin wordt in de fenomenologische fase met andere woorden niet in twijfel getrokken.

In de archeologische fase neemt Foucault radicaal afscheid van deze veronderstelde dieperliggende bodem en beperkt hij zich tot het in kaart brengen van de oppervlakte van de discourses. Hij ziet deze gestructureerd volgens een bepaalde set van regels, die de discursieve praktijken vormgeeft en hun betekenis verleent. Die structurerende set van regels is op zichzelf betekenisloos, neutraal, omdat deze in feite slechts de mogelijkheidsvoorwaarde is voor betekenisgevende praktijken. Het zijn namelijk die structurerende regels die bepalen waarover gesproken kan worden en binnen welke relaties dit kan plaatsvinden. De neutraliteit brengt met zich mee dat er een objectieve beschrijving mogelijk is

van de regels volgens welke verschillende discoursen gestructureerd zijn en het is daarom precies deze beschrijving die hij in de archeologische fase nastreeft.

Ook in deze fase neemt de literatuur een belangrijke plaats in, aangezien het literaire vertoog, in tegenstelling tot andere vertoogvormen, volgens Foucault het bijzondere vermogen bezit om de structurerende wetmatigheden zichtbaar te maken. Zowel het essay over Flaubert, 'La bibliothèque fantastique' (1964), als 'L'Arrière-fable' (1968) over het werk van Jules Verne, vormen een illustratie van dit vermogen. Door de structuur bloot te leggen volgens welke de literaire werken van Flaubert en Verne gevormd zijn, probeert Foucault dus toegang te krijgen tot de objectieve structuur van vertogen in het algemeen. In beide essays geeft hij een verbazingwekkend nauwkeurige en diepgaande analyse van de netwerken van relaties, attitudes en verwijzingen die zich in de verschillende lagen van het verhaal voordoen, hetgeen in het geval van Flauberts *La tentation de Saint Antoine* zelfs in een complex schema van verticale en horizontale correspondenties resulteert.

Hoewel deze praktijk natuurlijk structuralistisch van aard is, kan men Foucault niet zonder meer als lid van het structuralistische kamp beschouwen. Foucault verbindt deze denkbeelden met het zogenaamde 'transgressieve denken' van modernistische schrijvers als Blanchot, Derrida, Bataille en Klossowski. Het is op grond van de steeds groter wordende invloed van dit denken dat Foucault zijn fenomenologische aannames verwerpt. Deze overgang van een fenomenologisch gekleurde opvatting naar een archeologische, dat wil zeggen een opvatting die zowel structuralistische als transgressieve elementen bevat, verloopt echter wel heel geleidelijk. Het eerste spoor ervan is te vinden in het in 1963 verschenen essay over Maurice Blanchot; 'Le langage à l'infini'. In dit essay stelt Foucault in de literaire praktijk een overgang vast van het zogenaamde tijdperk van de Rhetorica naar dat van de Bibliotheek. Het verschil tussen beide ziet hij als volgt:

De Rhetorica formuleerde niet de wetten of de vormen van een taal; ze bracht een verbinding tot stand tussen twee vormen van spreken. De ene stom, niet te ontraadselen, volledig aanwezig voor zichzelf en absoluut; de ander praatziek [...] Iedere retorische figuur bracht in haar eigen ruimte een distantie aan het licht, maar door het eerste Woord aan te duiden, verschaftte zij aan het tweede de tijdelijke dichtheid van een openbaring: het toonde iets. Tegenwoordig wordt de ruimte van de taal niet door de Rhetorica bepaald maar door de Bibliotheek: door de oneindige opeenstapeling van fragmentarische talen, die de dubbele reeks van de Rhetorica vervangen door de eenvoudige, doorlopende, monotone lijn van een op zichzelf aangewezen taal, een taal die tot oneindigheid veroordeeld is omdat ze niet meer kan steunen op het spreken van het oneindige.³

Uit dit citaat, maar meer nog uit het essay in zijn geheel, valt af te leiden dat de Rhetorica verwijst naar de literatuur zoals Foucault haar in zijn fenomenologische fase opvatte; literatuur die zou raken aan een dieperliggende, onuitspreekbare laag, aan een onveranderlijk 'eerste Woord'. Waar hij dergelijke literatuur voorheen nog als de literatuur bij uitstek beschouwde, is Foucault in dit essay opvallend genoeg van mening dat datgene wat we in strikte zin 'literatuur' moeten noemen, misschien pas is ontstaan bij de overgang naar het tijdperk van de Bibliotheek, een periode die ingeleid wordt door het werk van Marquis de Sade en de *gothic novels*. Met deze these rekent Foucault dus al voorzichtig af met zijn vroegere fenomenologische literaturopvatting. Bovendien draagt hij hier eveneens al een structuralistisch alternatief aan, door te suggereren dat de literatuur van het bibliothecaire tijdperk wèl 'de wetten of de vormen van een taal' zou formuleren. Deze wetten en vormen zouden uiteindelijk zelfs tot een ontologie van de literatuur kunnen leiden: "Een exact overzicht en classificatie, het registreren van de wetten die hun functies en transformaties beheersen, zou tot een formele ontologie van de literatuur kunnen leiden."⁴

Uit een essay met de veelzeggende titel 'Préface à la transgression' (1963) wordt duidelijk dat Foucault met wat hij eerder de literatuur van de Bibliotheek had genoemd, doelt op de transgressieve literatuur van schrijvers als Bataille en Blanchot. Deze literatuur plaatst zich onder het teken van de dood van God, en is, met andere woorden, 'heiligschennis in een wereld die aan het heilige geen positieve waarde meer toekent'. God wordt door deze uiteraard door Nietzsche geïnspireerde schrijvers ten tonele gevoerd als synoniem voor de idee van 'de menselijke natuur', 'de serene antropologische waarheid van de mens', oftewel het fenomenologische denkbeeld van een dieperliggende authenticiteit. Wanneer deze authenticiteit niet bestaat en de taal hier bijgevolg ook niet naar kan verwijzen, valt de taal noodzakelijkerwijs terug op zichzelf en blijft hangen in een louter zelfreferentiële beweging van herhalingen en omkeringen. In tegenstelling tot de transparante en onbemiddelde blik die de fenomenologische literaturopvatting verbeeldde, is er nu sprake van een weggedraaid, naar binnengekeerd oog, om met een aan Bataille ontleende metafoor te spreken.

Naast de referenten van de individuele woorden, wordt ook de auteur als referent van de tekst als geheel in de transgressieve literatuur problematisch. Net zo min als de dingen in de werkelijkheid een onbemiddelde oorspronkelijkheid hebben, heeft de auteur een onveranderlijke identiteit die in een werk tot uitdrukking gebracht kan worden. Hierover handelt het tweede essay dat Foucault aan Blanchot gewijd heeft; 'La pensée du dehors' (1966). Blanchot wijst er volgens Foucault op dat in de literatuur, waarin de betekenis van tekens niet vaststaat aangezien ze nergens naar verwijzen, ook de identiteit van de verteller in onsamenhangende en veranderlijke elementen uiteenvalt. "Het sprekende subject is niet meer zozeer de verantwoordelijke van het vertoog [...] maar het niet-bestaan in de leegte"⁵

Het meest sprekende, maar ook merkwaardige teken van Foucaults overgang van een fenomenologische naar een archeologische literatuuropvatting is echter te vinden in een latere bewerking van 'Le seuil et la clef'. Dit essay over Roussel, dat oorspronkelijk in 1962 verscheen, droeg onmiskenbaar een fenomenologisch stempel, zoals ik heb trachten aan te tonen. Een jaar later is deze oorspronkelijke versie door Foucault bewerkt tot het eerste hoofdstuk van *Raymond Roussel* (1963). Waar deze latere versie op het eerste gezicht op geen enkel punt lijkt af te wijken van de oorspronkelijke, blijken er bij nadere bestudering enkele passages geschrapt te zijn: niet toevallig de passages waarin de fenomenologische opvattingen het meest expliciet opgetekend zijn, oftewel de passages over het 'verborgen geheim', de 'dieperliggende betekenis' en 'het intieme contact met het bestaan'.⁶

Samengevat verdrijft Foucault in de tweede fase van zijn loopbaan de fenomenologische aspecten steeds verder uit zijn denken en stelt hiervoor een archeologisch gezichtspunt in de plaats dat structuralistische en transgressieve elementen in zich verenigt. Vanuit dit archeologische gezichtspunt wordt de blik niet gericht op het betekende, op dat waarnaar de literatuur verwijst, zoals in de eerste fase. Bij het erkennen van de onmogelijkheid van 'lege' betekenaars, die een transparante blik zouden kunnen genereren, is in de tweede fase de aandacht komen liggen op de betekenaars zelf. Waar de literatuur haar betekenis voorheen ontleende aan het prediscursieve en non-conceptuele 'Buiten' waarnaar zij zou verwijzen, wordt de betekenis in deze archeologische fase enkel ontleend aan de structuur van de literaire tekst zelf.

Genealogie

Net als de overgang van de fenomenologische naar de archeologische, markeert ook de overgang van de archeologische naar de genealogische fase een radicale verandering in het denken van Foucault. Een verandering die ook dit keer getekend wordt door de doorbreking van een illusie. Had Foucault zich bij de eerste omwenteling genoodzaakt gezien afscheid te nemen van de idee van een 'pure waanzin', bij deze tweede omwenteling zegt hij ook de daarvoor in de plaats gekomen idee van een puur en neutraal discours vaarwel. In de archeologische fase was hij van mening dat het systeem van regels dat discourses structureert zelf betekenisloos was en daarom de mogelijkheid bood voor het ontstaan van betekenis überhaupt. De archeoloog zag het bijgevolg als zijn taak dit systeem van regels bloot te leggen in een objectieve, a-historische taal van het 'pure discours'. Langzaamaan begint zich echter het probleem op te dringen dat een dergelijk discours misschien wel helemaal niet zo objectief is als Foucault het postuleert. Net als ieder ander staat ook de archeoloog namelijk in de discursieve praktijk en wordt hierdoor beïnvloed. Het bestaan van een

externe, a-historische positie buiten elk discours, een plek vanaf waar men de a priori's van het spreken zou kunnen overzien, blijkt net als het buiten van de pure waanzin een illusie.

Dit inzicht zet Foucault ertoe aan de hiërarchie tussen filosofische theorievorming en de sociale praktijk om te draaien. Waar hij de theorie gedurende de archeologische fase prefereerde boven de sociale praktijken, aangezien hij de discursieve praktijken dacht te kunnen verklaren in de theoretische termen van de objectieve regels van het pure discours, komen deze praktijken in de genealogische fase op de voorgrond te staan. Hij acht deze uiteindelijk fundamenteler dan welke theorie ook en probeert ze vanaf dat moment van binnenuit te begrijpen. In plaats van te zoeken naar een structurerend systeem richt Foucault zich nu op het gebeurteniskarakter, op de toevallige aspecten van discoursen. De continuïteit en het systeem maken plaats voor discontinuïteit en het toeval.

Wanneer er echter niet zoiets bestaat als een objectief structurerend discours, waarin Foucault toch de mogelijkheidsvoorwaarde voor elk mogelijk discours zag, door wat wordt een discours dan wel gevormd? Het beslissende antwoord hierop is volgens Foucault: macht. Terwijl hij machts-praktijken in zijn eerdere fasen als louter repressief beschouwde, als een onderdrukkende kracht waar de waanzin en de literatuur doorheen wisten te breken, ziet hij haar in de genealogische fase eerst en vooral als een productieve kracht. Onder deze machtsrelaties moeten we niet alleen de verticale, autoritaire relaties verstaan, maar juist elke mogelijke lokale en horizontale relatie, op elk mogelijk niveau van de samenleving. Een uitgebreide poging deze machtsrelaties te analyseren doet Foucault in *L'ordre du discours*, de inaugurele rede die hij in 1970 uitsprak aan het Collège de France.

Zowel commentatoren als Foucault zelf zien deze rede als een pleidooi om archeologie en genealogie te combineren. Toch lijkt Foucault enkele fundamentele aspecten van de archeologische opvatting te verwerpen en het zwaartepunt aldus op de genealogie te leggen. De rol van de literatuur is een van de indicaties voor de nadruk op het genealogische. Waar de literatuur binnen de archeologische opvatting nog een speciale positie bekleedde als enige vertoogvorm die de objectieve structuren van het spreken zou kunnen blootleggen, is zij in *De orde van het spreken* geheel gedegradeerd: "Wat is 'het schrijven' (dat van 'de schrijvers') anders dan net zo'n systeem om het spreken te onderwerpen, het neemt misschien wat andere vormen aan, maar het ritme is in grote lijnen vergelijkbaar."⁷ Het wekt daarom geen verbazing dat Foucault vanaf zijn derde fase beduidend minder essays aan de literatuur heeft gewijd. Wanneer hij in zijn laatste fasen al een literair auteur aan de orde stelt, is dit bovendien ofwel in de context van de kunst in het algemeen ofwel gekoppeld andere kunstvormen, zoals film of muziek.

Wat betreft de literatuur zet Foucault in een ander veel besproken essay, namelijk 'Qu'est-ce qu'un auteur?' (1969) echter pas echt de daadwerkelijke stap naar een genealogische benadering. Wat hij met dit essay beoogt is te laten zien op welke manier de 'auteur' van een tekst als functie gevormd wordt door maatschappelijke praktijken. De auteur is niet zozeer een historische constante die als de creatieve bron van een tekst gezien kan worden, maar "is veeleer het resultaat van een complexe bewerking die een zeker denkbeeldig wezen construeert dat we 'auteur' noemen".⁸ De auteur is met andere woorden niet meer dan een ideologische en maatschappelijke constructie om de eenheid in kwaliteit, ideeëngoed, stijl en biografie te bewaren.

Met deze opvatting verklaart Foucault niet alleen zijn genealogische invalshoek, maar levert hij tevens felle kritiek op de transgressieve literaturopvatting van de modernistische auteurs, die hem in eerdere fasen nog tot voorbeeld dienden. De transgressieve auteurs, zoals Blanchot en Bataille, constateerden dat de auteur als bron van expressie samen met God gestorven was. In hun literatuur was het streven dan ook niet het werk tot een persoonlijke expressie te maken en op deze manier de schijn van onsterfelijkheid te wekken, maar daarentegen juist een zo onpersoonlijk en anoniem mogelijk werk te creëren dat de dood van de auteur zou bewerkstelligen. Hoewel Foucault dit streven in eerdere tijden, met name gedurende zijn archeologische fase, bijzonder waardeerde, beschouwt hij het in dit essay als onrealistisch: "De kritiek en de filosofie hebben de verdwijning – of dood – van de auteur al enige tijd geleden opgemerkt. De consequenties van deze ontdekking zijn echter waarschijnlijk niet voldoende onderzocht en evenmin is het belang ervan nauwkeurig gemeten."⁹ Wat Foucault wil zeggen is dat de auteur niet zo dood is als de transgressieve schrijvers hem wanen, omdat de aanwezigheid en de singulariteit van de auteur door diverse sociale praktijken hersteld wordt in een zogenaamde 'transcendentale anonimiteit'. De aandacht is weliswaar verschoven van de auteur naar het oeuvre en het schrijven (*de écriture*), maar juist deze noties leiden het spoor steeds weer terug naar de auteur.

Met zijn genealogische analyses wil Foucault aangeven dat de betekenis van woorden, net zo goed als de betekenis van bijvoorbeeld een strafstelsel, seksualiteit of het concept 'auteur', afhankelijk is van de sociale praktijken waardoor zij gevormd worden. Literatuur is in dat geval niet interessanter dan andere vormen van discours, omdat zij volgens Foucault noch de fenomenologische mogelijkheid kan bieden uit de vormende macht van de sociale praktijk te ontsnappen, noch de structuren van deze praktijk op een archeologische wijze kan onthullen. Genealogisch gezien is literatuur enkel de resultante van machtswerking en is voor Foucault daarom geen bijzondere aanleiding tot studie.

Esthetiek

Net als Foucaults eerdere opvattingen, konden ook zijn genealogische opvattingen op de nodige kritiek rekenen. Het algemene punt van kritiek was vergelijkbaar met het bezwaar dat al tegen Foucaults archeologische methode was aangediend en luidt als volgt: als macht inderdaad altijd en overal werkt, vanuit welk objectief, onbemiddeld punt denkt Foucault dan zelf te kunnen praten? Foucault zou de geldigheid van zijn eigen uitspraken ondergraven wanneer deze tot hun uiterste consequentie doorgetrokken worden. Naast dit algemene, vooral analytische bezwaar, kwamen er ook aanmerkingen uit de hoek van de transgressieve avant-garde literatuur, met name van Jean Baudrillard. Deze verkondigt de boude stelling dat er in de huidige, postmoderne tijd sprake is van 'de dood van de realiteit'. De werkelijkheid is heden ten dage een simulacrum, een irreële schijnvertoning zonder origineel en in een dergelijke schijnvertoning zijn het niet de wetten van de macht die gelden, maar die van de verleiding. Volgens Baudrillard worden het sociale veld en de daarin bestaande discoursen dus in laatste instantie gevormd door de verleidingspraktijken en is Foucault met zijn analyse van machtspraktijken onterecht uitgegaan van 'de realiteit van de realiteit'. Uitgaande van deze kritiek lijkt Foucault dus eens te meer te optimistisch te zijn geweest; na het objectieve bestaan van de pure waanzin en het pure discours, wordt nu ook dat van de werkelijkheid ondergraven.

Hoewel Baudrillards analyse van de wereld van het simulacrum lang niet zo gedetailleerd en wellicht ook niet zo goed gefundeerd is als Foucaults analyse van de werkelijkheid, heeft hij toch een belangrijk punt te pakken als het om literatuur gaat. Afgezien van de vraag of de werkelijkheid als geheel irreëel is, de literatuur is dit in ieder geval sowieso en in de literatuur als schijnwerkelijkheid lijkt dan ook veeleer verleiding dan macht aan het werk te zijn. Wanneer verleiden opgevat wordt als de macht in eigen handen nemen en de eigen vrijheid benutten, lijkt Foucault zich in zijn esthetische fase al dan niet bewust toch enigszins te hebben aangesloten bij Baudrillards standpunt. In het tweede en derde deel van zijn *Histoire de la sexualité* lijkt Foucault zich namelijk niet meer zozeer gericht te hebben op macht als dominerende of productieve kracht, maar als middel tot 'zelfvormgeving'. Bij deze notie baseert hij zich onder andere op de Griekse en Romeinse Oudheid, waarin men gewoon was het eigen spreken en handelen vorm te geven, niet aan de hand van een maatschappelijk geaccepteerd normenstelsel, maar vanuit een persoonlijk esthetisch gezichtspunt. Deze eigen 'esthetica' vormde zodoende de leidraad volgens welke men zijn leven kon inrichten.

De vrijheid die in deze zelfstilering wordt verondersteld, grijpt misschien nog wel meer terug op Foucaults eerdere opvattingen dan op het eerste gezicht lijkt. Het zichzelf vormgeven is namelijk niet alleen een wijze om de eigen

vrijheid, die het subject ondanks de wijdverspreide invloed van de macht blijkbaar toch heeft, te benutten, maar ook een manier om zichzelf juist af te zetten tegen die heersende macht. De geringe speelruimte van je individuele vrijheid benutten om je te ontworstelen aan de meervoudige greep van de macht, is het ideaal dat Foucault in de esthetische fase postuleert. Het is ook precies dit ideaal dat Foucault verwerkelijk ziet in het muzikale werk van Boulez, waaraan hij het essay 'Pierre Boulez, l'écran traversé' (1982) wijdt. Boulez creëert deze vrijheid door niet uit te gaan van gefixeerde modules, maar deze juist te doorbreken en zodoende een dynamisch geheel te verkrijgen dat zichzelf steeds opnieuw transformeert en ter discussie stelt.

Het mag duidelijk zijn dat in aspecten als deze zonder veel moeite fenomenologische opvattingen te herkennen zijn. In hetzelfde essay over Boulez geeft Foucault aan wat de reden is voor zijn op dat moment buitengewone interesse voor de muziek in het algemeen en die van Boulez in het bijzonder. Deze reden is bovendien een verklaring voor zijn afwijzing van andere kunstvormen, zoals de literatuur. In tegenstelling tot andere kunstvormen, vormt de muziek volgens Foucault een nog onaangetast gebied, een gebied dat zich alle tijd buiten elk discours heeft weten te houden: "Muziek was gevrijwaard van discourses van buitenaf [...] Stille beschermde ondertussen de muziek, haar onbeschaamdheid instandhoudend."¹⁰ De muziek is, met andere woorden, een vorm van contra-discours, zoals de waanzin en de literatuur dat in zijn fenomenologische fase waren: een gebied dat buiten dat van de heersende discourses ligt en daarom in staat is deze te doorbreken.¹¹

Enerzijds lijkt Foucault in zijn esthetische fase dus de problematische consequenties van een al te radicale machtsopvatting te hebben ondervangen, door uit te gaan van de mogelijkheden van de individuele vrijheid in het machtsspel. Maar anderzijds lijkt hij met deze veranderde opvattingen weer min of meer te zijn teruggekeerd bij zijn vroegere standpunten, die hij met zoveel moeite had verworpen. De belanghebbende en interessante vraag die zich hier aandient is, of Foucault deze vroegere standpunten wel daadwerkelijk heeft verworpen. In wat volgt zal ik wat kritischer trachten na te gaan in hoeverre Foucault gedurende zijn loopbaan van zijn oorspronkelijke standpunt is afgeweken en wat bijgevolg de status is van de vermeende radicale kenteringen in zijn oeuvre.

Literaire omwentelingen?

De gedachte die zich gedurende de analyse van Foucaults literair-kritische teksten steeds opnieuw bij mij opdrong, en die ik hier dan ook wil verdedigen, is dat Foucault in feite nooit is afgeweken van zijn oorspronkelijke fenomenologische overtuigingen. Aan de hand van zijn taalopvatting kan ik zijn vasthouden aan een fenomenologische benadering van literaire teksten

verduidelijken. Wellicht in navolging van De Saussure beschouwt Foucault de taal als een samengaan van betekenaar en betekende, oftewel van het materiële of akoestische aspect van de woorden en het concept dat erdoor wordt uitgedrukt. Zoals gezegd zoekt Foucault in zijn fenomenologische fase naar een prediscursieve oorspronkelijkheid, die buiten de invloedssfeer van de heersende discoursen ligt. De reden dat hij deze oorspronkelijkheid in de waanzin en in bepaalde literaire werken denkt te vinden, ligt in het feit dat de betekenaar in deze zogenaamde contra-discoursen volgens Foucault transparant is, waardoor het betekende hierin op een zuivere en directe manier uitgedrukt wordt. In de heersende discoursen wordt de verhouding tussen betekenaar en betekende daarentegen gekenmerkt door ondoorzichtigheid, een ondoorzichtigheid die vooral getypeerd kan worden als een onderdrukkende rationaliteit. Door betekenaar en betekende van elkaars invloed te ontdoen, worden beide delen als het ware van elkaar gezuiverd en wordt zodoende toegang geboden tot de pure, onbemiddelde oorspronkelijkheid. Waar Foucault deze oorspronkelijkheid in zijn eerste fase aan de zijde van het betekende vindt, zoekt hij haar gedurende zijn tweede fase aan de zijde van de betekenaar. Ondanks het feit dat Foucault in deze archeologische fase aangeeft een buiten of onder het discours liggende oorspronkelijkheid te verwerpen en zich enkel te richten op de oppervlakte van discoursen, kan het pure discours waardoor deze oppervlakte gevormd wordt evenzeer opgevat worden als iets wat zich buiten of onder deze discoursen bevindt. Het pure discours is immers niets anders dan een a-priori, een onveranderlijke oorsprong die aan elk discours vooraf gaat.

Zoals gezegd heeft Foucault zich in de tweede fase van zijn loopbaan een aanhanger van het transgressieve denken getoond. De vele prachtige en op het eerste gezicht zeer doeltreffende analyses van het transgressieve denken ten spijt, heeft Foucault deze literatuuropvatting naar mijn idee misschien toch nooit geheel begrepen. De oorzaak hiervoor ligt in de saussureaanse taalopvatting, waar Foucault zowel de mogelijkheid van een zuiver betekende, los van betekenaars, alsook van een zuivere betekenaar, los van het betekende uit afleidt. In navolging van de esthetica van Jean Paulhan, hebben de transgressieve modernisten deze mogelijkheid echter verworpen. Volgens hen zijn de materialiteit van het woord en de idealiteit van de betekenis niet twee van elkaar te onderscheiden entiteiten, maar vormen zij daarentegen een 'tweekoppig monster', waarin beide onafscheidelijk met elkaar verbonden zijn. De veronderstelling de prioriteit bij een van beide te leggen, en zodoende een ideaal van ofwel zuivere ideeën, ofwel zuivere woorden te bereiken, wordt door het transgressieve denken dus ontmaskerd als een illusie. De taal is genoodzaakt tot een onoplosbare ambiguïteit en een eeuwig voortdurende verschuiving van betekenissen.

Dat Foucault deze transgressieve aard van de taal niet lijkt te herkennen, blijkt uit verschillende essays die hij over transgressieve denkers geschreven

heeft. Zo stelt hij in zijn eerste essay over Blanchot, 'Le langage à l'infini' bijvoorbeeld voor om op basis van Blanchots transgressieve denken een ontologie van de literatuur op te stellen, door alle momenten van transgressie, momenten waarop de taal bijvoorbeeld duidelijk naar zichzelf verwijst, te registreren: "Een dergelijke ontologie zou dan moeten beginnen met een globale analyse van alle vormen van taalverdubbeling waarvan voorbeelden te vinden zijn in de westerse literatuur. Zonder twijfel zijn deze vormen beperkt in aantal en kan er een volledige lijst van worden opgesteld."¹² Voor Blanchot is het echter een principiële onmogelijkheid om een uitputtende lijst aan te leggen van dat wat juist iedere fixatie en eindigheid doorbreekt! Een andere aanwijzing is te vinden in 'La prose d'Actéon' (1964), een archeologisch essay over Klossowski. In dit essay begrijpt Foucault een transgressieve tekst zoals die van Klossowski, als een simulacrum, als een opzichzelfstaand beeld dat enkel naar zichzelf verwijst. In zoverre is dit inderdaad een juiste karakterisering van het transgressieve literaire werk als simulacrum. Het meest essentiële van dit aan Baudrillard ontleende concept is echter dat het een opzichzelfstaand beeld *zonder origineel* betreft, een schijnrepresentatie. Dit is echter niet de omschrijving die Foucault ervan geeft: "een schijnbeeld (in tegenstelling tot de realiteit), een representatie van iets (waarbij dit ding zichzelf overdraagt en manifesteert, maar zich ook terugtrekt en in zekere in verbergt)".¹³ Foucault verstaat onder een simulacrum dus niet een beeld zonder origineel, een representatie zonder referent (en dus eigenlijk een presentatie), maar een representatie waarvan de referent onbekend is: niet een beeld zonder origineel, maar een beeld waarvan het origineel zich in de onthulling verhuult. Hierdoor lijkt Foucault een oorspronkelijk fixatiepunt te veronderstellen waaraan de waarachtigheid van een literair werk getoetst zou kunnen worden.

Het ideaal waar transgressieve auteurs met hun literatuur naar streven is noch zuivere betekenis, noch zuivere woorden, maar het tot het uiterste drijven van de ambiguïteit van de taal als 'tweekopig monster'. Zodoende worden alle betekenismogelijkheden opengehouden, waardoor er in feite niets uitgedrukt wordt, maar de taal als het ware alleen maar 'is'. Blanchot noemt dit stadium van de taal '*rumeur*', gemurmel. Foucault neemt de term *rumeur* op verschillende momenten over, waaronder in het essay 'L'arrière-fable' over Jules Verne. Echter volgens Foucault is "deze taal [...] altijd een technisch discours [...] Het geleerde discours van deze 'technische romans' komt van elders, als een gerapporteerde taal. Vreemd genoeg spreekt het uit zichzelf in een anoniem gemurmel."¹⁴ Hoewel ook Blanchot van mening is dat het *rumeur* principieel anoniem is, gaat de technische invulling die Foucault eraan geeft volledig in tegen hetgeen Blanchot hieronder verstaat. In de technische, wetenschappelijke taal, waarin onpersoonlijke formules en abstracte informatie zichzelf als het ware afrollen, wordt volgens Blanchot namelijk niets anders uitgedrukt dan het louter algemene, terwijl het meest essentiële kenmerk van het *rumeur* juist is dat hierin

het singuliere, het unieke, kenbaar wordt. Het *rumeur* is voor Blanchot de vorm die de wezenlijke ambiguïteit van de taal het beste benadert, terwijl Foucault het daarentegen opvat als het pure discours, als de meest geslaagde bezwering van die ambiguïteit, een bezwering die bovendien de sleutel vormt tot een diepere waarheid: "Een realiteit die hij nooit verwacht had wordt aan hem onthuld, een realiteit die dieper, terughoudender, mooier of donkerder is dan degene waarmee hij vertrouwd was."¹⁵

Wanneer Foucault de transgressieve literatuuropvatting in zijn derde fase tracht te verwerpen, richt hij allereerst zijn pijlen op de dood gewaande auteur. De centrale these die hij in 'Qu'est-ce qu'un auteur?' verdedigt is dat de auteur helemaal niet 'dood' is, zoals niet alleen transgressieve schrijvers, maar ook Foucault zelf in zijn eerdere fase beweren, maar weer herrezen is in de vorm van een transcendente auteursfunctie, opgeroepen door noties als 'oeuvre' en 'écriture'. Zowel Derrida als Blanchot hebben openlijk kritiek geleverd op het essay. Beiden wijzen op het feit dat een auteur weliswaar streeft naar zijn eigen opheffing, maar dat de literatuur juist ontstaat uit de onmogelijkheid daarvan. In zijn enige tekst over Foucault, 'Michel Foucault tel que je l'imagine' (1986), omschrijft Blanchot waar het bij 'de dood van de auteur' volgens hem dan wel om gaat:

Het subject verdwijnt niet; veeleer is het zijn overbepaalde eenheid die in vraag gesteld wordt. Hetgeen de belangstelling wekt en tot onderzoek aanzet is zijn verdwijning (dat wil zeggen, deze nieuwe bestaanswijze die de verdwijning inhoudt), of beter, zijn verstrooiing, die hem niet vernietigt, maar ons niet meer biedt dan een veelheid aan posities en een discontinuïteit van functies.¹⁶

Foucaults verwijt dat transgressieve denkers de consequenties van dood van de auteur nooit goed doordacht hebben, lijkt dan ook veeleer op hemzelf te slaan dan op degenen tot wie hij zich richt. Waar Foucaults taalopvatting hem in zijn archeologische fase immers toestond om de auteur, die door hem gezien kon worden als het betekende dat volledig losstaat van dat wat het het talige 'ik' oproept, inderdaad dood te wanen, is het voor de transgressieve auteur altijd onmogelijk geweest om te sterven, vanwege zijn noodzakelijke verbondenheid met het talige 'ik' van de betekenaar.

Dit alles betekent niet dat Foucault er volstrekt naast heeft gezeten met zijn zowel lovende als kritische beschouwingen van transgressieve auteurs; hij heeft bij hen terecht een zoektocht naar een zekere oorspronkelijkheid herkend en in hun literatuur inderdaad een spreken (of juist een stilte) gehoord dat niet met de stem van het algemeengeldende, rationele weten sprak, maar juist uitdrukt wat daarin verloren is gegaan. Waar Foucault de literatuur echter als uitdrukking van iets oorspronkelijks opvat, drukt zij bij schrijvers als Blanchot en Bataille juist de vergeefse zoektocht naar dit oorspronkelijke uit. Sterker nog: literatuur is

volgens hen het vergeefse zoeken naar dit oorspronkelijke en de onmogelijkheid het tot uitdrukking te brengen. Dit laatste is een concessie die Foucault nooit heeft kunnen doen.

Als Foucault zich de transgressieve literaturopvatting daadwerkelijk had eigengemaakt, dan was de veronderstelling van het bereik van een onbemiddelde oorspronkelijkheid, waarvan zijn gehele denken doordeesemd is, zonder meer onmogelijk geweest. Wanneer hij de taal beschouwd had op de wijze waarop zij in het transgressieve denken gezien wordt, namelijk als een onafscheidelijke verbintenis tussen betekenaar en betekenis, zijn noch betekenaar en betekende, noch taal en werkelijkheid, noch taal en subject, van elkaar te onderscheiden en onafhankelijk van elkaar te fixeren.

Bibliografie

Maurice Blanchot, *Michel Foucault tel que je l'imagine*. Montpellier, Editions Fata Morgana, 1986.

Hubert L. Dreyfus & Paul Rabinow, *Michel Foucault. Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Sussex, The Harvester Press, 1983.

Simon During, *Foucault and Literature. Toward a genealogy of writing*. Londen/New York, Routledge, 1992.

Michel Foucault, *De orde van het spreken*. Amsterdam/Meppel, Boom, 1988. Oorspronkelijk gepubliceerd als *L'ordre du discours*. Parijs, Gallimard, 1971.

- , *De verbeelding van de bibliotheek. Essays over literatuur*. Nijmegen, SUN, 1986.

- , *Dits et écrits I-IV*, Daniel Defert & François Ewald (ed.) Parijs, Gallimard, 1994.

Jacques Neefs, 'Michel Foucault', in: Jan Baetens & Koenraad Geldof (red.) *Franse literatuur na 1945, Deel 3: Kritiek, theorie en essay*. Leuven, Uitgeverij Peeters, 2000.

* Ik dank dr. Frans van Peperstraten voor zijn waardevolle bijdrage aan de totstandkoming van dit artikel.

Noten

¹ *Dits et écrits I*, 212 (eigen vertaling)

² *Dits et écrits I*, 202 (VB: De verbeelding van de bibliotheek, 52)

³ *Dits et écrits I*, 260-261 (VB 20)

⁴ *Dits et écrits I*, 254 (VB 12)

⁵ *Dits et écrits I*, 519 (VB 96)

⁶ Een van deze geschrapte passages is degene die in de eerste noot vermeld staat, maar bijvoorbeeld ook: le procédé [du récit] joue le même rôle que les appareils à répétition: subtile architecture qui communique avec la présence première des choses, les éclairant dans le matin de leur apparition. *Dits et écrits I*, 213-214.

⁷ *L'ordre du discours*, 47 (De orde van het spreken, 58)

⁸ *Dits et écrits I*, 800-801 (eigen vertaling)

⁹ *Dits et écrits I*, 793 (eigen vertaling)

¹⁰ *Dits et écrits IV*, 219 (eigen vertaling)

¹¹ Dat zich in dit gebied niet alleen de muziek ophoudt, maar ook het menselijk lichaam, blijkt volgens Dieter Freundlieb onder andere uit het laatste deel van *Histoire de la sexualité*: 'The concept of the body occupies the place that madness did in *Madness and Civilisation*.' Dieter Freundlieb, 'Foucault and the Study of Literature', in: *Poetics Today*. Vol 16, nr. 2, 1995, 333

¹² *Dits et écrits I*, 253 (VB 10)

¹³ *Dits et écrits I*, 329 (eigen vertaling)

¹⁴ *Dits et écrits I*, 509 (eigen vertaling)

¹⁵ *Dits et écrits I*, 512 (eigen vertaling)

¹⁶ *Michel Foucault, tel que je l'imagine*, 29 (eigen vertaling)